

घर पालुवा हात्ती व्यवस्थापन नीति, २०६०

पृष्ठभूमी :

अवैध शिकार एवं विभिन्न कारणवश वासस्थानमा आएको हासको कारण संकटापन्न स्थितिमा पुगेको हुंदा हात्तीलाई दुर्लभ वन्यजन्तु र वनस्पतिहरूको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार सम्बन्धी महासन्धी १९८६को अनुसूची १ मा समावेश गरिएको छ। उक्त अनुसूचीमा समाविष्ट भएको कारण हात्तीको शिकार,ओसारपसार लगायतका कार्यहरू निषेध एवं नियमित गरिएका छन्। नेपाल समेत सो महासन्धीको पक्षराष्ट्र भै आएको छ। उक्त महासन्धी नेपालको हकमा १६ सेप्टेम्बर १९७५ देखि लागू भै सकेको छ। नेपाल सन्धी ऐन, २०४७ मा भएको व्यवस्था अनुसार उक्त महासन्धीका प्रावधानहरू समेत नेपाल अधिराज्य भित्र राष्ट्रिय कानून सरह लागू हुन्छन्। त्यसै गरी राष्ट्रिय स्तरमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा १० अनुसार हात्तीलाई संरक्षित वन्यजन्तुको रूपमा अनुसूची-१ मा समावेश गरी यसको शिकारलाई निषेध गरिएको छ।

कुनै वन्यजन्तु साइटिस महासन्धीको अनुसूची १ मै परेको भएपनि उक्त महासन्धीको धारा ७(४) अनुसार त्यस्ता वन्यजन्तुहरूको पालन गरी तिनीहरू मार्फत प्रजनन ९ऋबउतष्वभ चचभभमप्लन० गराई जन्मिएका दोश्रो पुस्ताका वन्यजन्तुहरू स्वतः अनुसूची २ मा परेको मानिने र निश्चित प्रक्रिया तथा कार्यविधि पुरा गरी Captive Breeding बाट जन्मिएका त्यस्ता वन्यजन्तुहरूको व्यापारिक प्रयोजनको लागि ओसार पसार हुन सक्ने व्यवस्था गरेको छ। महासन्धीको यही प्रावधान अन्तर्गत रहेर नै घरपालुवा हात्तीहरू र तिनीहरूका आखेटोपहारको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार समेत हुने गरेको पाइन्छ।

अत्यन्तै ठूलो आकारको जनावर भएको कारण हात्तीको पालनबाट तत् क्षेत्रको वन पैदावारको गुणस्तर र आहार उपलब्धीमा समेत असरपर्न जाने तथ्य अवश्यम्भावी छ। निजी क्षेत्रमा पालिएका र पालिने हात्तीहरूको उपयोग मूलतः पर्यावरणीय पर्यटनको लागि हुने गरेको र तिनीहरूको ओहोरदोहर ९:यखभभलत० संरक्षित क्षेत्र तथा आसपासका पर्यावरणीय दृष्टिले अत्यन्तै सम्बेदनशील क्षेत्रहरूमा हुने हुंदा ठूलो संख्यामा हात्तीहरू त्यस्ता क्षेत्रमा निर्वाध आवतजावत गर्ने स्थिति आएमा संरक्षित क्षेत्रहरूको पर्यावरणीय सन्तुलन खल्बलिन जाने र अन्य दुर्लभ वन्यजन्तु र वानस्पतिक प्रजातिहरूको प्राकृतिक वासस्थान खतरामा पर्न जाने हुंदा पनि यस दिशामा उपयुक्त नीतिगत व्यवस्थाको आवश्यकता देखिएको छ।

श्री ५ को सरकारद्वारा पालिएका हात्तीहरू मूलतः दैविक प्रकोप, गैँडा, बाघ पक्रने, समारोह व्यवस्थापन जस्ता अत्यावश्यकिय कार्यहरूको निमित्त उपयोग हुँदै आईरहेका र यस्ता कार्यहरूमा निजीस्तरबाट पालिएका हात्तीहरूको उपयोग गर्नु तात्कालिक रूपमा व्यावहारिक र उपयोगी समेत नदेखिएको हुंदा अबकै केही समयसम्म हात्तीपालन कार्यमा सरकारी संलग्नता पनि कायमै रहनु आवश्यक देखिएको छ। यसै गरी पर्यावरणीय पर्यटन एवं आय र रोजगारीका अवसर वढाउने सिलसिलामा हात्तीको उपयोग निजी क्षेत्रको सहभागितालाई प्रतिस्पर्धात्मक ढंगले अधि वढाउनु पनि उत्तिकै बाञ्छनीय छ। प्रकृतिको अनुपम उपहारको रूपमा रहेको हात्तीको पालन र त्यसबाट प्राप्त हुने फाइदाहरूमा अवाञ्छित एकाधिकार कायम हुने गरी केही व्यक्ति वा संस्थाहरूले सरकारी रूपमै संरक्षण प्राप्त नगरुन् भन्ने तर्फ पनि विशेष चनाखो हुनु पर्ने आवश्यकता छ। यसै सिलसिलामा राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय कानूनलाई समेत दृष्टिगत गर्दै हात्तीपालनको सम्बन्धमा सरकार र निजी क्षेत्रको भूमिकाबीच उपयुक्त सन्तुलन कायम गर्न र स्वस्थ प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणको सिर्जना गरी पर्यावरणीय ९भययिनपअर्वा० र आर्थिक भययलकषअ फाइदालाई अधिकतम तुल्याउन यस सम्बन्धमा वेग्लै नीति तर्जुमा हुनु आवश्यक ठानिएको छ।

२. वर्तमान व्यवस्था

नेपालमा घरपालुवा हात्ती व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धमा सरकारी एवं निजी क्षेत्रबाट निकै अधिदेखि विभिन्न प्रयासहरू हुँदै आईरहेका छन्। सौखको रूपमा वा आर्थिक सम्पन्नताको प्रतीकको रूपमा निजी स्तरमा र समारोह प्रबन्ध वा अति महत्वपूर्ण व्यक्तिहरूको आवागमन वा यस्तै अन्य प्रयोजनको लागि सरकारी स्तरमा हात्तीहरूको पालन

र व्यवस्थापन गर्ने कार्य ऐतिहासिक रूपमै भए गरेको पाइन्छ। यसो भए पनि हात्ती पालन कार्यलाई नियमित र व्यवस्थित तुल्याउने कार्यको सुरुवात भने वि.सं. २०२२ सालमा हात्तीको व्यवस्था गर्ने नियमहरू, २०२२ लागू भएपछि भयो। उक्त नियमावली मूलतः हात्तिसारहरूको समुचित व्यवस्थापन गर्ने, हात्तीहरूको स्वास्थ्योपचार र सुव्यवस्था गर्ने र हात्तीहरूको स्वास्थ्यलाई हानि नपुग्ने गरी तिनीहरूको प्रयोगको उचित व्यवस्था गर्ने उद्देश्यले लागू गरिएको पाइन्छ। २०४२ सालमा जाँचबुझ केन्द्र, राजदरवाबाट नेपाल अधिराज्यका विभिन्न हात्तिसारमा रहेका हात्तीहरूको अतिरिक्त वनैया हात्तीहरूको संख्या समेत क्रमिक रूपमा ह्रास हुँदै गएको तथ्यलाई दृष्टिगत गरी हात्तीहरूको संख्या क्रमशः बढाउदै लैजान, हात्तीहरूको संचालनमा प्रभावकारिता ल्याउन र हात्तिसारमा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई अभू वढी योग्य र दक्ष बनाउन समेत के कस्तो व्यवस्था गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा अध्ययन गर्न गठित कार्य टोलीले आफूलाई तोकिएको कार्यदेशको अधिनमा रही हात्ती व्यवस्थापन योजना तर्जुमा प्रतिवेदन तयार गरी पेश गरेको पाइन्छ।

संरक्षित क्षेत्रमा पर्यटन, प्रवर्द्धन, संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापन लगायतका गतिविधिहरूमा हात्तीको उपादेयता बढ्न थालेको फलस्वरूप घरपालुवा जनावरको रूपमा हात्तीपालन गर्ने र यसलाई अर्थोपार्जनको क्रियाकलापमा उपयोग गर्ने अभ्यास हुँदै आएको छ भने निजी स्तरमा पालिएका हात्तीहरूको उपयोग मूलतः पर्यावरणीय पर्यटनको लागि हुँदै आएको छ। हाल नेपालमा जम्मा १७४ वटा घरपालुवा हात्तीहरू छन्। ती मध्ये सरकारी स्वामित्वमा रहेका ६ वटा हात्तिसारहरू तथा श्री ५ महेन्द्र प्रकृति संरक्षण कोषको हात्तिसारमा रहेका गरी जम्मा ८६ वटा हात्तीहरू पालिएका छन् भने बाँकी ८८ वटा हात्तीहरू निजी स्तरमा पालिएका छन्। निजी स्तरमा पालिएका हात्तीहरू मध्ये २२ वटालाई लाई छोडेर बाँकी ६६ वटा संरक्षित क्षेत्र भित्रका होटलहरूले त्यस्ता क्षेत्र भित्रै आश्रित रही पाल्ने गरेका छन्। (तथ्यांक साभार : Hattisars, Managing Domesticated Elephants in Nepal, DNPWC & WWF, 2003)। संरक्षित क्षेत्र भित्र हात्ती पालन गरे वापत त्यस्ता होटलहरूले श्री ५ को सरकारलाई घाँस, पात र चरिचरण वापत प्रति हात्ती वार्षिक रु. १,०००/- अर्थात दैनिक ३- भन्दा कम महसुल बुझाउदै आएका छन्। जवकि श्री ५ को सरकारद्वारा हात्तिसारहरूमा पालिएका हात्तीहरूको लागि प्रति हात्ती प्रति वर्ष औसत एक लाख पचास हजार रुपैया खर्च लाग्ने देखिएको छ। हात्तीको व्यापार र अन्तरराष्ट्रिय सीमा वारपार गर्ने सम्बन्धमा हालसम्म नेपालमा कुनै वैधानिक व्यवस्था भएको देखिँदैन।

हात्तीको दैनिक जीवन चर्यामा पर्या-पर्यटनको लागि सामान्यतया विहानको समयमा ७-९ वजेसम्म र साँझमा ४-६ वजेसम्म गरी करिब ४ घण्टा पर्यटकहरूलाई घुमाउने कार्यमा उपयोग हुने गरेको छ भने ६ घण्टा वढी समय हात्तीहरू संरक्षित क्षेत्रभित्रै चरिचरण गर्ने, धुलोमा खेल्ने र पानी हिल्याउने जस्ता कार्यहरू गरी ज्यादै थोरै समय मात्रै सुत्ने गर्दछन्। यस्ता क्रियाकलापहरूबाट संरक्षित क्षेत्रको जैविक विविधता र पर्यावरणीय स्थितिमा वढी मात्रामा नकारात्मक असर पर्न गएको देखिएको छ। हाल हात्ती प्रजनन केन्द्रहरू संचालनमा रहे पनि पर्याप्त श्रोत, साधन र पोषणको अभावमा गर्भ तुहिने, जन्मिएका हात्तीहरू पनि असमयमै मर्ने र जीवित हात्तीहरूको स्वास्थ्य स्थिति पनि कमजोर रहने गरेको तथ्य देहायको तालिकाबाट स्पष्ट हुन्छ :

उपर्युक्त तथ्यांकबाट वर्तमान अवस्थामा हात्तीहरूको प्रजनन स्वास्थ्यको स्थिति अत्यन्तै भयावह रहेको स्पष्ट देखिन्छ। यस्तो स्थितिको निराकरणको लागि पनि हात्तीहरूको पालन एवं प्रजननसंग सम्बन्धित क्रियाकलापलाई वैज्ञानिक ढंगले सोच्नु पर्ने आवश्यकता देखिएको छ। अन्तरराष्ट्रिय स्तरमा विभिन्न मुलुकहरूले घरपालुवा हात्ती व्यवस्थापन सम्बन्धमा वेग्लै नीति तर्जुमा गरेको परिप्रेक्ष्यमा नेपालमा पनि यस सम्बन्धमा छुट्टै नीतिगत व्यवस्था गरी त्यस्ता हात्तीहरूको जन्म, स्वास्थ्य एवं पोषणको स्थिति र मृत्युको सम्बन्धमा अध्यावधिक जानकारी प्राप्त हुने गरी पञ्जीकरणको व्यवस्था गर्नु पर्ने आवश्यकता टड्कारो रूपमा देखिएको छ। त्यसै गरी दुर्लभ वन्यजन्तुको रूपमा सूचीकृत हात्तीको पालन कार्य सरकारी एवं निजी दुवै क्षेत्रबाट उल्लेखनीय संख्यामा हुँदै आइरहेको परिप्रेक्ष्यमा यस कार्यलाई बढी व्यवस्थित, समयानुकूल र लाभदायी तुल्याउन पनि उपयुक्त नीतिगत व्यवस्था हुनु पर्ने देखिन्छ।

३. नीति तर्जुमा गर्दा अपनाइएका प्रक्रियाहरू

कुनै पनि नीति निर्माण गर्दा सम्बद्ध सरोकारवालाहरूसँग व्यापक छलफल र परामर्श गरी टुंगोमा पुग्न उपयुक्त हुन्छ, भन्ने मान्यतामा आधारित रहेर नै वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयले प्रस्तुत नीतिको मस्यौदालाई तर्जुमा कालदेखि नै सार्वजनिक बहसमा ल्याएको हो। चालू दशौं पञ्चवर्षीय योजनाले उच्च मूल्यका वन्यजन्तुहरूको प्रजनन तथा पालन कार्यमा निजी क्षेत्रको सहभागितालाई प्रोत्साहित गर्ने नीतिगत उद्घोष गरे अनुरूप घरपालुवा जनावरको रूपमा हात्तीको पालन कार्य विस्तार हुँदै जाने सम्भावना छ।

घर पालुवा हात्ती व्यवस्थापन नीतिको मस्यौदा तयार भैसकेपछि मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन समूहका पदाधिकारीहरू तथा वार्डेनहरूसँग प्रारम्भिक छलफल गरिएको थियो। छलफलबाट प्राप्त सुझावहरू समेतको आधारमा मस्यौदामा आवश्यक परिमार्जन गरी मिति २०६०।२।३० को निर्णयानुसार अर्थ, पर्यटन, जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालय जस्ता सरकारी निकाय, श्री ५ महेन्द्र प्रकृति संरक्षण कोष, विश्व वन्यजन्तु कोष, नेपाल वातावरण पत्रकार समूह १९९० जस्ता राष्ट्रिय एवं अन्तरराष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरू र होटल संघ नेपाल १९९०, नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ १९९०, जस्ता व्यावसायिक संघ संस्थाहरूसँग समेत राय सुझाव र प्रतिक्रिया आह्वान गरिएको थियो। नीतिको मस्यौदाको वारेमा सर्वसाधारणलाई समेत अधिकाधिक जानकारी गराउने उद्देश्यले मिति २०६० साल श्रावण १६ गते एक पत्रकार अन्तरक्रिया समेत आयोजना गरिएको थियो। त्यसै गरी नीतिको मस्यौदामा उल्लेखित विषयहरूको वारेमा जनचेतना बढाउने उद्देश्यले छपा एवं विद्युतीय संचार माध्यमहरूबाट पनि यस सम्बन्धमा विचार मन्थन, छलफल, अन्तरक्रियालाई प्रोत्साहित गरिएको थियो।

हात्तीको प्रजनन, पालन लगायतका कार्यहरू मूलतः सरकारी स्तरबाटै हुने गरेको वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा यस्ता कार्यहरूमा निजी क्षेत्रको सहभागितालाई प्रवर्द्धन गर्न र यस कार्यमा सरकारको भूमिकालाई नियन्त्रक १९९० जस्ता सरकारी निकायको रूपमा भन्दा पनि प्रवर्द्धक १९९०, सहजकर्ता १९९० र नियामक १९९० को रूपमा बढाउनु नै ज्ञान यस सम्बन्धमा वेग्लै नीतिको व्यवस्था गर्नु अत्यावश्यक देखिएको छ। यसै परिप्रेक्ष्यमा हात्तीको प्रजातीय संरक्षण गर्नुको साथै यसको वैज्ञानिक व्यवस्थापन, व्यावहारिक उपयोगिता र व्यावसायिक सम्भाव्यता अभिवृद्धि गर्ने दृष्टिकोणले निजी स्तरमा हात्तीहरूको पालन र प्रजननलाई प्रोत्साहन र नियमन गर्न सम्बद्ध सबै सरोकारवालाहरू १९९० समेतको सहभागितामा प्रस्तुत घरपालुवा हात्ती व्यवस्थापन नीति, २०६० तर्जुमा गरिएको हो र उक्त नीतिलाई श्री ५ को सरकारले २०६०।५।३० मा स्वीकृत गरेको छ।

४. उद्देश्य

४.१ लोपोन्मुख स्थितिमा पुगको हात्तीको संरक्षणलाई प्रोत्साहन गर्दै घरपालुवा हात्तीको समुचित व्यवस्थापन गरी यसबाट प्राप्त हुने आर्थिक एवं पर्यावरणीय फाइदालाई अधिकतम तुल्याउने।

४.२ हात्तीपालनबाट जैविक विविधता र प्रकृति संरक्षणमा पर्न सक्ने नकारात्मक प्रभावलाई न्यूनीकरण गरी संगठित संघ संस्था र निजी क्षेत्रको समेत सहभागितामा जैविक विविधताको संरक्षण र सदुपयोग गर्ने।

४.३ घरपालुवा हात्तीको व्यवस्थापनबाट प्राप्त हुने आर्थिक लाभलाई न्यायिक एवं समन्यायिक ढंगले वितरण गरी स्थानीय जनताको जीवनस्तर सुधार गर्ने।

५. नीतिहरू

- ५.१ हात्तीको प्रजनन, संरक्षण र व्यवस्थापन कार्यमा विद्यमान सरकारी क्षेत्रको संलग्नतामा अनुसन्धान, प्राकृतिक प्रकोप नियन्त्रण र अन्य अत्यावश्यक सेवाको लागि कायम गरी अन्य विस्तार र व्यावसायिक सेवामा निजी क्षेत्रको सहभागितामा वढाउने गरी सरकारी संलग्नता क्रमशः घटाउदै लगिनेछ ।
- ५.२ घरपालुवा हात्तीको संरक्षण, प्रजनन, व्यवस्थापन र उपयोगलाई सुव्यवस्थित तुल्याउन श्री ५ को सरकार र निजी क्षेत्रबीच पारस्परिक सहकार्यलाई अभिवृद्धि गर्दै लगिनेछ । संरक्षित क्षेत्र बाहिर गरिने यस्ता कार्यहरूमा निजी क्षेत्रको भूमिकालाई प्रोत्साहन र प्रवर्द्धन गर्दै लगिनेछ ।
- ५.३ निजी क्षेत्रबाट हात्तीको पालन र व्यवसायिक एवं लाभदायक उपयोगलाई वढावा दिन आवश्यक नीतिगत एवं कानूनी पूर्वाधारहरूको विकास गर्दै लगिनेछ ।
- ५.४ हात्तीको परस्थानीय संरक्षणको आर्थिक उपादेयता अभिवृद्धि गर्न यस्ता क्रियाकलापहरूलाई पर्यावरणीय पर्यटन ९भ्रमण(तयगचष्क० संग घनिष्ट रूपले आवद्ध गर्दै लैजाने नीति अवलम्बन गरिनेछ ।
६. कार्यनीतिहरू :
- ६.१ हात्तीको प्रजनन, संरक्षण, पालन र व्यवसायिक एवं लाभदायक उपयोगमा निजी क्षेत्रको सहभागितालाई अभिवृद्धि गर्न श्री ५ को सरकारले सहयोगी (Facilitator), Igofds (Regulator) / प्रवर्द्धनकर्ता (Promoter) को भूमिका निर्वाह गर्दै जाने गरी नीतिगत सामन्जस्य, समन्वय र परिमार्जन गरिनेछ ।
- ६.२ सरकारी स्तरमा हाल कायम रहेका हात्ती प्रजनन केन्द्र तथा हात्तिसारहरूलाई हात्तीको पालन, प्रजनन, संरक्षण र उपयोग सम्बन्धी वैज्ञानिक, प्राविधिक सेवा, सूचना र तालीम उपलब्ध गराउने केन्द्रको रूपमा स्तरोन्नति गर्दै लगिनेछ । त्यसै गरी ती केन्द्रहरूलाई हात्ती सम्बन्धी वैज्ञानिक अध्ययन अनुसन्धान गर्ने केन्द्र र हात्तीको वंशानुगत श्रोत (Genetic resources) संरक्षण गर्ने न्मलभ दबलप को रूपमा विकसित गर्दै लगिनेछ । ती केन्द्रहरू मार्फत हात्तीको वीउ वा वीउ प्राणी (Seed animal) पनि उपलब्ध गराउन सकिनेछ ।
- ६.३ राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग अन्तर्गत हाल कायम रहेका हात्तिसारहरूलाई अत्यावश्यक सेवाहरू, जस्तै गैँडा पक्डिने, बाघ पक्डिने, चोरी शिकार नियन्त्रण, दैवी प्रकोप उद्धार आदि कार्यमा उपयोगी हुने गरी हात्तीहरूलाई तालीम दिने तालीम केन्द्रको रूपमा विकसित गर्दै लगिनेछ ।
- ६.४ निजी हात्तीहरू पालिने सम्भावित क्षेत्रको भारवहन क्षमता ९ऋवचचथप्लन(अवउवअष्टथ० लाई समेत ध्यानमा राखी त्यस्ता क्षेत्रको वातावरणमा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी हात्तीको संख्या निर्धारण गर्ने नीति लिइनेछ ।
- ६.५ नेपालमा भएका घरपालुवा हात्तीहरूको संख्या र स्थिति निर्धारण गर्नको लागि पञ्जीकरण गर्ने र अभिलेखको लागि चिन्ह वा नम्बर अंकित गर्ने (Tagging) कार्य गरिनेछ । यसरी नम्बर अंकित (Tagging) भएका घरपालुवा हात्तीहरूको विवरण साईटिस सचिवालय लगायत सम्बन्धित निकायमा उपलब्ध गराइनेछ ।
- ६.६ हात्तीहरूको वासस्थानको संरक्षण एवं आहारको व्यवस्थापनको लागि श्री ५ को सरकार, निजी क्षेत्र, सम्बन्धित सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह र मध्यवर्ती क्षेत्र वन उपभोक्ता समूह बीच पारस्परिक सहभागिताको प्रवर्द्धन र लाभको न्यायोचित बाँडफाँडका लागि उपयुक्त संयन्त्रको विकासमा जोड दिइनेछ ।
- ६.७ संरक्षित क्षेत्र भित्र निजी घरपालुवा हात्ती राख्न पाइने छैन । विश्व सम्पदा सूचीमा रहेको शाही चितवन राष्ट्रिय निकुन्ज भित्र पनि घरपालुवा हात्ती राख्ने र चराउने कार्यलाई निरुत्साहित गर्दै लगिनेछ । सरकारी हात्ती पनि चरिचरण क्षेत्रको उपलब्धतालाई हेरी संरक्षित क्षेत्र बाहिरका मध्यवर्ती क्षेत्र र अन्य क्षेत्रहरूमा पाल्नु पर्ने व्यवस्था क्रमशः गर्दै लगिनेछ ।
- ६.८ घरपालुवा हात्तीलाई संरक्षित क्षेत्र भित्र चरिचरण गर्न अनुमति दिइने छैन । यस्तो चरिचरण कुनै सम्झौता अन्तर्गत उपलब्ध गराई आएको भए पनि सो सम्झौता अवधि भरको लागि चरिचरणको कारणले हुन सक्ने रुख विरुवाको क्षतिलाई पूर्ति हुने गरी हात्तीको चरिचरण शुल्कमा उपयुक्त संशोधन गरिनेछ ।
- ६.९ वासस्थानको क्षय ९ज्वदष्टावत ीयकक०, अप्रत्याशित दैवी विपत्ति वा रोगव्याधिको कारण हात्तीको अस्तित्वमा संकटमा नपरोस् भन्नाका लागि नेपाल अधिराज्य भित्र सम्भाव्य ठहरिएका ठाँउहरूमा हात्तीहरूको प्रजनन, पालन

र संरक्षण कार्यलाई प्रोत्साहित गरिनेछ । साथै हात्तीहरूको स्वास्थ्य र सुरक्षाको लागि आवश्यक औषधोपचार, दाना पदार्थ, सेड घर आदि व्यवस्थालाई प्रभावकारी तुल्याई राख्न नियमित निरीक्षण र अनुगमनको व्यवस्था मिलाइनेछ ।

६.१०. इजाजत प्राप्त घरपालुवा हात्तीहरूबाट पनि निश्चित मार्ग, समय र शुल्कको आधारमा संरक्षित क्षेत्रभित्र पर्यटकहरूलाई घुमाउन सकिने व्यवस्था गरिनेछ । यसरी शुल्क वापत उठेको रकमको केही भाग सरकारी हात्ती प्रजनन केन्द्र तथा हात्तिसारको व्यवस्थापनमा खर्च गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ ।

६.११ निजी हात्तीद्वारा पर्यटकहरू घुमाउने इजाजत दिने प्रक्रिया, दस्तुर, अनुगमन र नियन्त्रण, पर्यटक घुमाउने क्षेत्र र संख्या लगायतका अन्य आवश्यक प्रक्रियागत व्यवस्थाहरू कार्यान्वयनका लागि हात्तीको व्यवस्था गर्ने नियमहरू २०२२ मा समयानुकूल संशोधन एवं परिमार्जन गरिनेछ ।

नीति कार्यान्वयनका लागि सुझाव दिने कार्यदलहरू

घरपालुवा हात्ती व्यवस्थापन नीति, २०६० लाई कार्य रूप दिन देहायका दुई वटा कार्यदलहरूले स्वीकृत नीतिको अवधारणा भित्र रहेर प्रक्रियागत र संस्थागत सुधारका लागि श्री ५ को सरकारमा राय, सुझाव पेश गर्नेछन् ।

(क) हात्ती सफारी सम्बन्धमा ।

इजाजत प्राप्त घरपालुवा हात्तीहरूबाट संरक्षित क्षेत्र भित्र पर्यटकहरूलाई घुमाउने सम्बन्धमा हात्तीले ओहोरदोहर गर्ने मार्ग, समय, इजाजत दिन सकिने हात्तीहरूको संख्या, सो वापत बुझाउनु पर्ने शुल्क आदि निर्धारण गर्ने प्रयोजनको लागि देहाय बमोजिमको एक कार्यदल गठन गरिएको छ ।

(क) सहसचिव, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय	संयोजक
(ख) उपमहानिर्देशक, राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग	सदस्य
(ग) अध्यक्ष, होटल संघ नेपाल	सदस्य

(ख) हात्ती प्रजनन केन्द्रको व्यवस्थापन सम्बन्धमा ।

हाल सरकारी स्तरमा संचालित हात्ती प्रजनन केन्द्र र हात्तिसारहरूको उपयुक्त व्यवस्थापन तथा हात्तिसारमा राखिएका र निजी स्तरमा पालिएका घर पालुवा हात्तीहरूको स्वास्थ्य र सुरक्षाको लागि आवश्यक औषधोपचार, दाना पदार्थ, सेडघर आदि व्यवस्थालाई वैज्ञानिक एवं प्रभावकारी तुल्याई राख्न नियमित अनुगमन र निरीक्षण गर्ने प्रयोजनको लागि देहाय बमोजिमको एक कार्यदल गठन गरिएको छ ।

(क) महानिर्देशक, राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग	संयोजक
(ख) प्रतिनिधि, राष्ट्रिय योजना आयोग	सदस्य
(ग) प्रतिनिधि, अर्थ मन्त्रालय	सदस्य
(घ) विभागद्वारा मनोनित पशु स्वास्थ्य विशेषज्ञ एक जना	सदस्य
(ङ) मध्यवर्ती क्षेत्र विकास मञ्चको संयोजक	सदस्य

निकुन्ज, आरक्ष वा संरक्षण क्षेत्र गैर सरकारी वा अन्य संस्थालाई व्यवस्थापन गर्न दिने नीतिको सम्बन्धमा अवलम्बन गरिने कार्य प्रक्रिया

१. पृष्ठभूमी

आर्थिक वर्ष २०६०।०६१ को बजेट वक्तव्यमा “पर्यटन विकास र गरीबी निवारणका लागि आरक्षहरूको प्रभावकारी उपयोग गर्न आर्थिक वर्ष २०६०।०६१ देखि वातावरण र जैविक विविधता संरक्षणमा कुनै कमी नल्याउने शर्तमा इच्छुक गैर सरकारी वा अन्य संस्थालाई शाही चितवन राष्ट्रिय निकुन्ज, शाही बर्दिया राष्ट्रिय निकुन्ज, सगरमाथा राष्ट्रिय निकुन्ज, लाङटाङ राष्ट्रिय निकुन्ज र शाही शुक्लाफांटा वन्यजन्तु आरक्ष बाहेक अन्य संरक्षण क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन गर्न दिइनेछ” भन्ने कुरा उल्लेख भएको छ । श्री ५ को सरकारको उपर्युक्त नीतिगत उदघोषलाई दृष्टिगत गर्दै मुलुकको वातावरणमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउने, संरक्षण जन्य क्रियाकलाप र त्यसबाट प्राप्त हुने लाभको बाँडफाँडमा अधिकतम जनसहभागिता सुनिश्चित गर्ने, पर्या-पर्यटनको विकास गर्ने र यस मार्फत

गरीवी निवारणमा वाञ्छित योगदान पुऱ्याउने उद्देश्यलाई केन्द्रविन्दुमा राखी नेपाल अधिराज्यका विभिन्न राष्ट्रिय निकुन्ज, वन्यजन्तु आरक्ष र संरक्षण क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन इच्छुक गैरसरकारी वा अन्य संस्थालाई गर्न दिने सम्बन्धमा उपयुक्त कार्यपद्धतिको विकास गर्नु वाञ्छनीय देखिएको यो कार्य प्रक्रिया तयार गरी श्री ५ को सरकारबाट मिति २०६०।४।३० मा स्वीकृत गरिएको छ ।

२. उद्देश्य

राष्ट्रिय निकुन्ज, वन्यजन्तु आरक्ष लगायतका संरक्षित क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन गैर सरकारी वा अन्य संस्थाहरू मार्फत गराउनुका उद्देश्यहरू देहाय वमोजिम निर्धारण गरिएका छन् ।

- २.१ संरक्षित क्षेत्र सम्बन्धी आधारभूत अवधारणामा कुनै किसिमको विचलन नआउने गरी पर्यावरणीय पर्यटन (Eco-tourism) को प्रवर्द्धन गर्ने र यस मार्फत त्यस्ता संरक्षित क्षेत्रहरूको आसपासमा बस्ने स्थानीय वासिन्दाहरूको आय र रोजगारीका अवसरहरूमा वृद्धिगरी गरीवी निवारणमा योगदान पुऱ्याउने,
- २.२ स्थानीय जनताको सामाजिक एवं आर्थिक समुन्नति तथा प्रकृति र प्राकृतिक सम्पदाहरूको संरक्षणका कार्यहरू एकसाथ अघि वढाई दिगो विकासको लक्ष्य हासिल गर्ने,
- २.३ संरक्षित क्षेत्रहरूको संरक्षण र व्यवस्थापनमा हाल भैरहेको सरकारी खर्च घटाई यसरी बचत हुन आउने रकम अन्य उपयोगी र अत्यावश्यकिय क्षेत्रमा प्रवाहित गर्ने,
- २.४ संरक्षित क्षेत्रहरूको व्यवस्थापनमा सरकारी क्षेत्रको भूमिकालाई प्रवर्द्धनकर्ता ९एचफयतयच०, सहजकर्ता ९वअर्षितबतयच० र नियामत (Regulator) को रूपमा वढाउदै लैजाने,
- २.५ संरक्षित क्षेत्रहरूको व्यवस्थापनमा आधुनिक व्यवस्थापकीय अवधारणा मार्फत नवीन पद्धति र दृष्टिकोणको सुरुआत गरी सरकार र गैरसरकारी क्षेत्रबीच पारस्परिक सहकार्य अभिवृद्धि गर्ने ।

३. अपरिवर्तनीय व्यवस्था

संरक्षित क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन गैर सरकारी संस्थाहरूलाई गर्न दिएको अवस्थामा पनि देहायका कुराहरूमा कुनै पनि प्रकारले अन्यथा गर्न पाइने छैन :

- ३.१ संरक्षित क्षेत्र सम्बन्धी सैद्धान्तिक अवधारणासंग मेल नखाने वा जैविक विविधताको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा प्रतिकूल असर पुऱ्याउने गरी कुनै किसिमका गतिविधिहरू सञ्चालन गर्न पाइने छैन ।
- ३.२ संरक्षित क्षेत्रहरू र त्यहाँ रहेका वन्यजन्तु तथा वनस्पति एवं जैविक, सांस्कृतिक तथा अन्य प्राकृतिक सम्पदाहरू उपरको स्वामित्व श्री ५ को सरकारमा निहित रहनेछ ।
- ३.३ संरक्षित क्षेत्र वरिपरि प्रचलित कानून वमोजिम घोषित मध्यवर्ती क्षेत्रका वासिन्दाहरूले साविकमा प्राप्त गरी आएको सेवा सुविधा तथा लाभको वाँडफाँडमा कुनै कमी हुने छैन ।

४ कार्य प्रक्रियाहरू

- ४.१ आ.व. २०६०।०६९ को वजेट वक्तव्यमा उल्लेख भए वमोजिम शाही चितवन राष्ट्रिय निकुन्ज, शाही बर्दिया राष्ट्रिय निकुन्ज, सगरमाथा राष्ट्रिय निकुन्ज, लाङटाङ राष्ट्रिय निकुन्ज र शाही शुक्लाफाँटा वन्यजन्तु आरक्ष वाहेक अन्य संरक्षित क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन गर्न इच्छुक गैर सरकारी वा अन्य संस्थाहरूले राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग मार्फत श्री ५ को सरकार समक्ष व्यवस्थापन गर्ने आशय सहितको निवेदन दिनु पर्नेछ ।
- ४.२ उपदफा ४.१ वमोजिम संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापनका लागि इच्छुक संस्थाबाट पर्न आएको निवेदनको सम्बन्धमा श्री ५ को सरकारले देहायका पक्षहरूलाई समेत दृष्टिगत गरी त्यस्तो निवेदनलाई सिद्धान्ततः स्वीकृत गरी

संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापन सबन्धमा अध्ययन गर्न र कार्य योजना बनाउन सक्ने गरी आशय पत्र दीभततभच या क्षलतभलत० दिन सक्नेछ :

- (क) संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापन गर्न इच्छुक निवेदन दिने संस्थाको क्षमता
- (ख) जैविक विविधताको संरक्षण, सुरक्षा र व्यवस्थापन गर्न आर्थिक, प्राविधिक र भौतिक पूर्वाधारको विद्यमानता,
- (ग) यस्तै प्रकृतिका कामहरूमा उक्त संस्थाको पूर्व अनुभव आदि ।

४.३ कुनै संस्थाले उपदफा ४.२ वमोजिम आसय पत्र प्राप्त गरेमा सो प्राप्त गरेको मितिले ६ महिना भित्र आफूले व्यवस्थापन गर्न चाहेको संरक्षित क्षेत्रको विस्तृत व्यवस्थापन योजना ९:बलबनभभलत एबिल० तयार गरी स्वीकृतिको लागि राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागमा पेश गर्नु पर्नेछ । यस्तो व्यवस्थापन योजना देहायका पदाधिकारीहरू रहेको एक समितिले अध्ययन गरी आवश्यकतानुसार परिमार्जन गर्न लगाई माथि उल्लेखित उद्देश्य र आधारहरूको परिधिमा रही स्वीकृतिको लागि सिफारिस सहित मन्त्रालयमा पेश गर्नेछ ।

(क) महानिर्देशक, रा.नि तथा व.ज.सं. विभाग	संयोजक
(ख) प्रतिनिधि, वातावरण महाशाखा, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय	सदस्य
(ग) प्रतिनिधि, अर्थ मन्त्रालय	सदस्य
(घ) प्रस्तावकको कार्यकारी प्रमुख	सदस्य
(ङ) इकोलोजिष्ट, रा.नि. तथा व.ज.स. विभाग	सदस्य सचिव

४.४ उपदफा ४.३ वमोजिमको समितिले व्यवस्थापन योजनाको सम्बन्धमा र अन्य आवश्यक विषयमा प्राविधिक राय परामर्श प्राप्त गर्न आवश्यकता अनुसार उपसमिति गठन गर्न वा सम्बन्धित विषयका विशेषज्ञहरूलाई आफ्नो बैठकमा आमन्त्रण गर्न सक्नेछ ।

४.५ उपदफा ४.३ वमोजिमको व्यवस्थापन योजनामा अन्य कुराहरूको अतिरिक्त देहायका कुराहरू अनिवार्य रूपमा उल्लेख भएको हुनु पर्नेछ :

- (क) संरक्षित क्षेत्रको विवरण : नाम, सिमाना, क्षेत्रफल
- (ख) व्यवस्थापनको तरिका
- (ग) जैविक विविधता संरक्षणका तरिकाहरू,
- (घ) पर्या-पर्यटन प्रवर्द्धनका उपायहरू,
- (ङ) संरक्षित क्षेत्र वरपर स्थानीय स्तरमा आय एवं रोजगारी अभिवृद्धिका अवसर र चुनौतीहरू
- (च) राजश्वको उठ्ती र सो को वाँडफाँडसंग सम्बन्धित विषयहरू
- (छ) वातावरण संरक्षण ऐन र नियमावली वमोजिम वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकनसंग सम्बन्धित कुराहरू
- (ज) प्राकृतिक सम्पदा तथा श्रोतहरूको विवरण र
- (झ) अन्य उपयोगी र सान्दर्भिक विषयहरू

४.६ उपदफा ४.३ वमोजिम पेश हुन आएको उपयुक्त व्यवस्थापन योजनालाई श्री ५ को सरकारले स्वीकृत गर्नेछ, र त्यस्तो व्यवस्थापन योजना पेश गर्ने इच्छुक गैर सरकारी वा अन्य संस्थासँग अवधि तोक्यो व्यवस्थापन सम्झौता गर्नेछ ।

५. सुरक्षा व्यवस्था

५.१ प्रस्तावकले श्री ५ को सरकारलाई सम्झौता वमोजिम व्यवस्थापन गर्न दिइएका संरक्षित क्षेत्रहरूको भरपर्दो र विश्वसनीय सुरक्षाको पूर्ण प्रत्याभूति दिलाउनु पर्नेछ ।

५.२ सम्झौता वमोजिम व्यवस्थापन गर्न दिइएका संरक्षित क्षेत्रहरूको सुरक्षाको लागि सम्बन्धित व्यवस्थापकबाट अनुरोध भै आएमा तत्कालको लागि श्री ५ को सरकारले त्यस्तो सुरक्षाको प्रबन्ध गर्नेछ ।

५.३ सम्झौता वमोजिम व्यवस्थापन गर्न दिइएका संरक्षित क्षेत्रहरूको सुरक्षार्थ खटिएका शाही नेपाली सेनाको सुरक्षा टोलीसँग उक्त संरक्षित क्षेत्रको लागि श्री ५ को सरकारको तर्फबाट सम्पर्क अधिकारीको रूपमा खटिने संरक्षण अधिकृत मार्फत समन्वय कायम गरिनेछ ।

६. कर्मचारी सम्बन्धी व्यवस्था

६.१ सम्बन्धित संस्था र श्री ५ को सरकारबीच सम्पर्क स्थापना गर्न र मुद्दा हेर्ने प्रयोजनको लागि श्री ५ को सरकारले सम्पर्क अधिकारीको रूपमा एकजना संरक्षण अधिकृत तोक्नेछ ।

६.२ मन्त्रालयले संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापन गैर सरकारी वा अन्य संस्थालाई गर्न दिएपछि श्री ५ को सरकारको स्वीकृत दरवन्दीमा त्यहाँ कार्यरत निजामती एव अन्य कर्मचारीहरूलाई फिर्ता बोलाउनेछ । तर व्यवस्थापन कार्य योजनामा उल्लेख भएका वा सम्बन्धित संस्थाले आवश्यक ठहर्‍याएका केही कर्मचारीहरूलाई सो संस्थाको अनुरोधमा मन्त्रालयले प्रचलित कानून वमोजिम काजमा खटाउन सक्नेछ ।

६.३ सम्झौता वमोजिम व्यवस्थापन गर्न दिइएका संरक्षित क्षेत्रहरू भित्र प्रचलित कानूनले कसूर ठहरिने कार्यको अनुसन्धान तहकीकात गर्ने प्रयोजनको लागि श्री ५ को सरकारले आवश्यक संख्यामा कर्मचारीहरू खटाउन सक्नेछ ।

६.४ उपदफा ६.१ वमोजिम सम्पर्क अधिकारी वा उपदफा ६.२ वमोजिम काजमा खटिएका कर्मचारी र उपदफा ६.३ वमोजिमका कर्मचारीहरूको पारिश्रमिक र अन्य सुविधाहरू सम्बन्धित संस्थाले व्यहोर्नु पर्नेछ ।

७. व्यवस्थापन सम्बन्धी व्यवस्था

७.१ संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापन गर्ने संस्थाले राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ का प्रावधानहरूको पूर्ण प्रतिबद्धताका साथ पालना गर्नु पर्नेछ ।

७.२ संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापन गर्न इच्छुक गैर सरकारी वा अन्य संस्थाले संरक्षित क्षेत्र वरपर रहेका वासिन्दाहरूलाई लक्षित गरी हाल संचालित मध्यवर्ती क्षेत्र र सामुदायिक विकासका कार्यक्रमहरूलाई निरन्तरता दिन छुट्टै संस्थागत संयन्त्रको व्यवस्था गर्नु पर्नेछ ।

७.३ संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापन गर्ने संस्थाले प्रचलित कानून तथा राष्ट्रिय निकुन्जको सैद्धान्तिक अवधारणाको प्रतिकूल नहुने गरी निकुन्ज क्षेत्र भित्र व्यवस्थापन कार्य योजनामा उल्लेख भए वमोजिम वातावरण -मैत्री ९भलखण्चयलभलत(।चभलमथि० रूपमा अत्यावश्यक भौतिक पूर्वाधारहरूको मात्र निर्माण तथा विकास गर्न सक्नेछ । यस्तो पूर्वाधार निर्माणको लागि विभागबाट छुट्टै सहमति लिनु पर्नेछ ।

७.४ संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापन जिम्मा लिने संस्थाले सो क्षेत्र भित्र राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा ५ मा उल्लेखित कामहरूको अतिरिक्त देहायका कामहरू गर्न गराउन पाउने छैन ।

- (क) वनस्पतिको विकासमा अवरोध पुऱ्याउने, जीवजन्तुको वासस्थानमा हानी नोक्सानी पुऱ्याउने, प्राकृतिक वा भौतिक स्वरुप विगाने वा सिमसार क्षेत्रको पर्यावरणीय स्थितिमा प्रतिकूल असर पुऱ्याउने ।
- (ख) जलचर वा अन्य कुनै किसिमका जनावर, पशुपञ्छी वा जीवजन्तुलाई कुनै किसिमबाट हानी नोक्सानी पुऱ्याउने ।
- (ग) संरक्षित क्षेत्र वरिपरिका स्थानीय वासिन्दाको सामाजिक रीतिरिवाजमा अवरोध पुग्ने कार्य गर्ने गराउने वा वाटोघाटो, खोलानालाको निर्वाध उपयोग जस्ता पारम्परिक अधिकारको उपयोगमा व्यवधान उत्पन्न गराउने,
- (घ) साविक वमोजिम उपयोग गरिदै आएको खानेपानीको आपूर्तिमा कुनै किसिमको अवरोध पुऱ्याउने वा जलश्रोतको उपयोगमा कुनै किसिमको शुल्क वा दस्तूर लगाउने ।

७.४ व्यवस्थापनको जिम्मा लिने संस्थाले कुनै तरिकाबाट संरक्षित क्षेत्र भित्रका जडीवुटी लगायतका वन पैदावार, वन्यजन्तु, जलश्रोत एवं अन्य प्राकृतिक श्रोतहरूको संकलन, वेचविखन वा अन्य कुनै किसिमबाट उपयोग वा हक हस्तान्तरण गर्न पाउने छैन ।

८. अनुगमन तथा मूल्यांकन

८.१ निकुन्ज, आरक्ष वा संरक्षण क्षेत्रको व्यवस्थापन गैर सरकारी संस्था वा अन्य संस्थालाई दिए पछि त्यस्ता संस्थाहरूले ती क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन तोकिएको शर्त अनुसार गरे नगरेको निरन्तर अनुगमन र मूल्यांकन गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ । तोकिएको शर्त अनुसार व्यवस्थापन नगरेको अवस्थामा त्यस्तो क्षेत्र फिर्ता लिने र त्यस्तो संस्थालाई दण्ड, सजाय गर्ने व्यवस्था पनि गरिनेछ ।

८.२ संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापनको जिम्मा लिने संस्थाले प्रत्येक आर्थिक वर्ष समाप्त भएको दुई महिना भित्र सो क्षेत्रको भौतिक स्थिति तथा पर्यावरणीय एवं जैविक विविधता सम्बन्धी विस्तृत तथ्यहरू, संरक्षण तथा व्यवस्थापनको क्षेत्रमा अधिल्लो आर्थिक वर्षमा भए गरेका कार्यहरू स्पष्ट खुल्ने गरी परिमाण सहितको विवरणात्मक प्रतिवेदन रा.नि. तथाव.ज.सं. विभाग मार्फत श्री ५ को सरकार समक्ष पेश गर्नु पर्नेछ ।

८.३ व्यवस्थापन हस्तान्तरण गरिएको संरक्षित क्षेत्रको संरक्षण, विकास र व्यवस्थापन कार्यमा सघाउ पुऱ्याउन वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयले आवश्यक नियमावलीको तर्जुमा गरी स्वीकृतिको निमित्त श्री ५ को सरकारमा पेश गर्नु पर्नेछ ।

९. विविध

९.१ संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापन गर्ने जिम्मा पाएको संस्थाले सो प्रयोजनको लागि स्वदेश वा विदेशबाट ऋण, अनुदान, दान-दातव्य वा अन्य कुनै किसिमको सहायता प्राप्त गरेमा सो को जानकारी सार्वजनिक रुपमा प्रकाशित गर्नु पर्नेछ ।

९.२ संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापन गर्ने जिम्मा पाएको संस्थाले सो प्रयोजनको लागि स्वदेश वा विदेशबाट ऋण, अनुदान, दान-दातव्य वा अन्य कुनै किसिमको सहायता प्राप्त गर्ने सिलसिलामा श्री ५ को सरकारले कुनै किसिमको दायित्व वहन गर्ने वा जमानी बस्ने छैन ।

९.३ गैर सरकारी संस्थाहरूलाई व्यवस्थापन गर्न दिइएका संरक्षित क्षेत्रहरू भित्र अध्ययन, अनुसन्धान गर्दा निस्किएका परिणामहरूको हकाधिकार श्री ५ को सरकारमा समेत रहने गरी अनुसन्धान नतिजा प्रकाशित गर्नुपर्नेछ ।